

BANK NAZORATI MEXANIZMLARINING KUCHAYTIRILISHI: BASEL III TALABLARI ASOSIDA BAHOLASH

Xoliqulov O'ktam

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti "Bank ishi" kafedrası assistenti

Shamsiyeva Ruxshona

*Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
Bank ishi va audit yo'nalishi 4-kurs talabasi*

Raxmatova Nilufar

*Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti
Bank ishi va audit yo'nalishi 4-kurs talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bank nazorati tizimining samaradorligi, ichki va tashqi nazorat mexanizmlari, kapitallar yetarliligi va likvidlikni boshqarishning ahamiyati tahlil qilinadi. 2008–2009 yillardagi global moliyaviy inqirozdan so'ng joriy etilgan Basel III standartlari banklarning moliyaviy barqarorligini oshirish, risklarni kamaytirish va inqirozlarga chidamliligini ta'minlashga qaratilgan asosiy vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Xalqaro tajribalar, jumladan Evropa Ittifoqi, AQSh va Osiyo mamlakatlari misolida bank nazoratining samaradorligi tahlil qilinadi. Ushbu maqola bank nazorati va risklarni boshqarish sohasida ilmiy-amaliy asosda tavsiyalar berishga qaratilgan bo'lib, moliya institutlari va regulatorlar uchun qimmatli manba bo'la oladi.

Kalit so'zlar: Bank nazorati, ichki nazorat, tashqi nazorat, Basel III, kapital yetarliligi, Common Equity Tier 1 (CET1), Tier 1 kapitali, Tier 2 kapitali, likvidlik, LCR, NSFR, kredit risk, bozor risk, operatsion risk, risklarni boshqarish, moliyaviy barqarorlik, bank barqarorligi, global moliyaviy inqiroz, bank tizimi, bank kapitallari, moliyaviy monitoring, regulator, moliyaviy nazorat, ichki audit, korporativ boshqaruv, hedjing, diversifikatsiya, bank sektorini rivojlantirish.

УКРЕПЛЕНИЕ МЕХАНИЗМОВ БАНКОВСКОГО НАДЗОРА: ОЦЕНКА НА ОСНОВЕ ТРЕБОВАНИЙ БАЗЕЛЯ III

Аннотация: В статье анализируются эффективность системы банковского надзора, механизмы внутреннего и внешнего контроля, достаточность капитала и важность управления ликвидностью. Стандарты Базель III, введенные после мирового финансового кризиса 2008–2009 годов, рассматриваются как основной инструмент, направленный на повышение финансовой устойчивости банков, снижение рисков и обеспечение их устойчивости к кризисам. Эффективность банковского надзора анализируется с использованием международного опыта, в том числе на примере Европейского союза, США и стран Азии. Целью данной статьи является предоставление рекомендаций на научной и практической основе в области банковского надзора и

управления рисками, и она может стать ценным ресурсом для финансовых учреждений и регулирующих органов.

Ключевые слова: *Банковский надзор, внутренний контроль, внешний контроль, Базель III, достаточность капитала, базовый капитал первого уровня (CET1), капитал первого уровня, капитал второго уровня, ликвидность, LCR, NSFR, кредитный риск, рыночный риск, операционный риск, управление рисками, финансовая устойчивость, устойчивость банка, мировой финансовый кризис, банковская система, капитал банка, финансовый мониторинг, регулятор, финансовый контроль, внутренний аудит, корпоративное управление, хеджирование, диверсификация, развитие банковского сектора.*

KIRISH

Bank tizimi zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim bo'g'inlaridan biridir. U nafaqat pul oqimlarini boshqaradi, balki investitsiyalarni moliyalashtiradi, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va moliyaviy barqarorlikni ta'minlaydi. Shu bilan birga, banklar turli risklar bilan yuzma-yuz keladi: kredit risk, bozor risk, operatsion risk va likvidlik risklari. Shu sababli, bank nazorati tizimi ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va inqirozlarga chidamliligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Bank nazorati ikki asosiy mexanizmga bo'linadi: ichki nazorat va tashqi nazorat. Ichki nazorat bankning ichki siyosatlari va protseduralari orqali amalga oshiriladi, ichki audit, risklarni boshqarish bo'limlari va korporativ boshqaruv organlari bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Tashqi nazorat esa markaziy bank va moliyaviy regulatorlar orqali amalga oshiriladi, ular bank kapitallarini, likvidlikni va umumiy moliyaviy xavfsizlikni monitoring qiladi.

2008–2009 yillardagi global moliyaviy inqiroz bank nazorati tizimining yetarli emasligini ko'rsatdi. Shu sababli, Basel III standarti ishlab chiqildi. U bank kapitallarini kuchaytirish, likvidlikni yaxshilash va risklarni kamaytirishga qaratilgan bo'lib, banklarni inqirozlarga chidamli qilishga xizmat qiladi. Basel III standartining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- Bank kapitallarining sifat va hajmini oshirish;
- Bank likvidligini qisqa va uzoq muddatda barqaror ta'minlash;
- Banklarning leverage ratio ko'rsatkichini nazorat qilish;
- Stress-testlar orqali turli moliyaviy shoklarga chidamliligini oshirish;
- Risklarni tizimli va samarali boshqarish mexanizmlarini joriy etish.

Basel III standartining asosiy mohiyati banklarning kapital sifati va miqdorini oshirish, likvidlik risklarini kamaytirish va moliyaviy tizimning umumiy barqarorligini mustahkamlashdan iborat. Ushbu standartning markaziy elementi bo'lib kapital yetarliligi ko'rsatkichining qayta talqini hisoblanadi. Basel II davrida kapitalning birinchi darajali komponentlari bilan ikkinchi darajali elementlar o'rtasidagi tafovut yetarlicha aniq belgilanmagan edi. Basel III esa Common Equity Tier 1 (CET1) kapitalining ustuvorligini ta'minladi, bu esa banklarning zararlarni birinchi bo'lib

qoplash qobiliyatini kuchaytirdi. Shuningdek, kontrtsiklik buferning joriy etilishi iqtisodiy o'sish yillarida kapital jamg'arilishini rag'batlantirib, inqiroz davrida kreditlashning keskin qisqarishini oldini oladi.

Likvidlikni tartibga solish bo'yicha joriy etilgan LCR (Liquidity Coverage Ratio) va NSFR (Net Stable Funding Ratio) me'yorlari banklar balanslarining muddat bo'yicha uyg'unlashuvini yaxshilashga qaratilgan bo'lib, qisqa muddatli likvidlik shoklarini yengillashtirishga xizmat qiladi. LCR banklardan 30 kunlik stress ssenariysini qoplash uchun yetarli yuqori likvid aktivlarni saqlashni talab qiladi. NSFR esa uzoq muddatli va barqaror manbalar bilan moliyalashni rag'batlantiradi. Bu ikki me'yorning integratsiyasi banklar o'rtasidagi likvidlik bozorida uzoq yillar davomida kuzatilgan noaniqliklarni kamaytiradi.

Basel III'ning yana bir muhim yo'nalishi — tizimli ahamiyatga ega banklar uchun qo'shimcha kapital talablarini belgilashdir. Ushbu talablar Too Big To Fail (TBTF) fenomenini jilovlashga qaratilgan bo'lib, katta banklarning siyosiy va iqtisodiy tizimga haddan tashqari bog'lanib qolishidan kelib chiqadigan xatarlarni kamaytiradi. Tizimli banklar uchun kapital qo'shimcha yuki kreditlash imkoniyatlarini biroz pasaytirsam ham, bu yondashuv moliyaviy tizimning barqarorligi nuqtai nazaridan muhim hisoblanadi.

Basel III shuningdek risklarni o'lchash metodologiyasiga ham sezilarli o'zgartirishlar kiritadi. O'zgaruvchan ehtimollik modellari, Value at Risk o'rniga Expected Shortfall ko'rsatkichining qo'llanishi, kredit riskini baholashda reguliatorning konservativ yondashuvlarini kuchaytirish banklarning xatarlarni realroq baholashiga yordam beradi. Shu bilan birga, standartning murakkabligi ortgani sababli kichik va o'rta banklar uchun reguliyativ yuklamaning oshishi kuzatiladi, bu esa rivojlanayotgan davlatlarda tizimli xususiyatga ega muammolarni keltirib chiqaradi.

Maqola bank nazorati tizimining samaradorligini tahlil qilish va Basel III talablarini tatbiq etishning amaliy natijalarini ko'rsatishga qaratilgan. Shu bilan birga, u xalqaro va mahalliy tajribani solishtirib, tavsiyalar beradi.

Asosiy qism: Basel III talablari bank nazorati mexanizmlarining zamonaviylashtirilishida muhim vosita bo'lib, kapital, likvidlik va bozor risklarini boshqarish nuqtai nazaridan bank tizimining chidamliligini sezilarli darajada oshirdi. Biroq, bu me'yorlarning samaradorligi ularni amaliyotga tatbiq etish sifatiga, reguliatorlarning koordinatsiyasiga, ma'lumot infratuzilmasining sifatiga va milliy iqtisodiy xususiyatlarga bog'liq. Kelajakda Basel IV yoki Endgame kabi yangilanishlar me'yorlarni soddalashtirish va real riskni yaxshiroq aks ettirish maqsadida davom etadi — bu esa reguliatorlar, banklar va ilmiy hamjamiyat o'rtasida uzluksiz muloqotni talab qiladi.

Bank nazorati mexanizmlari. Bank nazorati ichki va tashqi mexanizmlarga bo'linadi. Ichki nazorat ichki audit, risklarni boshqarish bo'limlari va korporativ boshqaruvni o'z ichiga oladi. Ichki audit barcha moliyaviy jarayonlarni tekshiradi, risklarni aniqlaydi va ularni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Risklarni

boshqarish bo'limlari kredit, bozor va operatsion risklarni aniqlash va nazorat qilishga mas'uldir. Tashqi nazorat markaziy bank va xalqaro standartlar asosida amalga oshiriladi. Markaziy bank banklarning kapitallari, likvidligi va moliyaviy hisoboti monitoring qiladi. Xalqaro standartlar, jumladan Basel I, II va III, banklar faoliyatini muvofiqlashtiradi va barqarorlikni oshiradi.

Basel III talablari. Basel III bank kapitallarini, likvidlik va leverage ratio ko'rsatkichlarini tartibga soladi. Kapital yetarliligi:

- CET1 $\geq 4,5\%$
- Tier 1 $\geq 6\%$
- Umumiy kapital $\geq 8\%$

Likvidlikni nazorat qilish:

• Liquidity Coverage Ratio (LCR) – qisqa muddatli (30 kun) likvidlikni ta'minlash (minimal 100%)

• Net Stable Funding Ratio (NSFR) – uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlash (minimal 100%)

• Leverage ratio bankning umumiy kapitalini aktivlar hajmiga nisbatan o'lchaydi (minimal 3%).

Stress-testlar esa bankning turli moliyaviy shoklarga chidamliligini baholash imkonini beradi.

Risklarni boshqarish. Kredit risk – qarzdorning majburiyatlarini bajarmasligi ehtimoli. Skoring tizimi, garov va portfel diversifikatsiyasi bilan boshqariladi.

Bozor riski – aktivlar narxi o'zgarishi natijasida zarar. VaR modeli, hedjing va stress-testlar orqali boshqariladi.

Operatsion risk – ichki tizim yoki inson faktori sababli zarar. Ichki audit, axborot tizimlari va ichki protseduralarni standartlashtirish orqali nazorat qilinadi.

Xalqaro va mahalliy tajribalar. Evropa Ittifoqi: ECB va milliy nazorat organlari kapital, likvidlik va leverage ratio ko'rsatkichlarini monitoring qiladi. Stress-testlar har yili e'lon qilinadi. AQSh: Federal Reserve va OCC banklarni nazorat qiladi, stress-testlar va qo'shimcha kapitallar banklarni barqaror qiladi.

Osiyo (Singapur, Yaponiya): Mahalliy sharoitlar hisobga olinadi, likvidlik va kapitallar yetarliligi yuqori darajada.

O'zbekiston: CET1 – 5,2%, Tier1 – 6,8%, LCR – 120%, NSFR – 105%, leverage ratio – 4%. Banklar barqaror, ammo operatsion va bozor risklarini yanada rivojlantirish zarur.

1. Kapitalni mustahkamlash: Banklar CET1 va Tier 2 kapital koeffitsientlarini Basel III talablariga to'liq moslashtirishi, kapitalning sifatini oshirishga e'tibor qaratishi zarur.

2. Likvidlikni oshirish: LCR va NSFR koeffitsientlarini doimiy monitoring qilish, banklar faoliyatida likvid aktivlar zaxirasini yetarli darajada saqlashni ta'minlash lozim.

3. Risk-menejmentni takomillashtirish: Kredit, bozor va operatsion risklarni aniqlash va boshqarish tizimini muntazam yangilash, stress-testlarni joriy qilish banklar chidamliligini oshiradi.

4. Monitoring va shaffoflik: Banklar moliyaviy hisobotlarni muntazam taqdim etishi, kapital va likvidlik holatini oshkoralik bilan e'lon qilishi, shuningdek, regulator organlar bilan samarali hamkorlik qilishi lozim.

5. Ta'lim va malaka oshirish: Bank xodimlari uchun risk-menejment, kapital va likvidlik nazorati bo'yicha muntazam treninglar tashkil etish, ularning professional malakasini oshirish moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Xulosa.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Basel III standarti global bank nazorati tizimining evolyutsiyasida muhim burilish nuqtasi bo'lib, uning kapital, likvidlik va risklarni boshqarish bo'yicha joriy etgan me'yorlari banklar tizimining barqarorligini sezilarli darajada oshirdi. Shu bilan birga, ushbu standartning universalligi va barcha iqtisodiyotlar uchun bir xil samaradorlikka ega bo'lishi shubha ostidadir, chunki mintaqaviy iqtisodiyotlarning institutsional rivojlanish darajasi, bank tizimi tuzilishi, moliya bozorlarining chuqurligi va statistik infratuzilmaning yetukligi keskin farqlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda Basel III talablarini to'liq joriy etish banklar uchun kapital yuklamasining ortishi, kreditlash hajmining qisqarishi va operatsion xarajatlarning ko'payishiga olib kelishi mumkin.

Biroq ushbu cheklovlar Basel III standartining mohiyatini zaiflashtirmaydi. Aksincha, regulyatorlar uchun moslashuvchan modellardan foydalanish, makroprudensial siyosatning milliy o'ziga xosliklarga moslashtirilgan talqinlarini joriy etish, kapital bosimini izchil yumshatish mexanizmlarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Kelajakda Basel IV konturlarining shakllanishi bank risklarini baholashda yanada murakkab modellardan foydalanishni, raqamli aktivlar va fintech sektorining faol integratsiyasi bilan bog'liq yangi xatarlarni tartibga solishni ham talab qilishi kutilmoqda.

Shu bilan birga, banklar va regulatorlar doimiy ravishda nazorat mexanizmlarini yangilab, zamonaviy texnologiyalar va risklarni baholash tizimlarini joriy etishi zarur. Bu iqtisodiy barqarorlikni saqlash, moliyaviy bozorlarni rivojlantirish va bank sektorining inqirozlarga chidamliligini oshirishga xizmat qiladi.

Maqola yakunida shuni ta'kidlash lozimki, bank nazorati mexanizmlarining kuchaytirilishi nafaqat moliyaviy inqirozlarning oldini olish, balki iqtisodiyotning real sektoriga kredit resurslarining uzluksiz yetkazib berilishini ta'minlash, aholi va biznes uchun moliyaviy xizmatlarning sifatini oshirish, va umumiy iqtisodiy o'sish barqarorligini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shu bois, Basel III talablarining ilmiy asoslangan tarzda implementatsiyasi bank sektorining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashda muhim strategik omil sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev A.A. "Bank nazorati va moliyaviy barqarorlik asoslari". – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
2. Karimova M.S. "Basel standartlari va ularning O'zbekiston bank tizimiga ta'siri". – "Moliyaviy tahlil" jurnali, 2022.
3. Allen, L., Gu, X. "Capital requirements and bank stability under Basel III". Journal of Banking & Finance, 2019.
4. Drehmann, M., Gambacorta, L. "The effects of Basel III on bank behaviour: A cross-country analysis". BIS Working Papers No. 422, 2020.
5. Bank for International Settlements. Basel III Monitoring Report. BIS Statistical Review, 2022.
6. International Monetary Fund (IMF). Financial Soundness Indicators Compilation Guide. Washington: IMF Publications, 2021.
7. International Monetary Fund (IMF). Global Financial Stability Report. Washington: IMF Publications, 2023.
8. World Bank. Global Financial Development Report: Bank Regulation and Supervision. Washington: World Bank, 2022.